

BIULETYN

KOŁA MIŁOŚNIKÓW DZIEJÓW GRUDZIĄDZA

KLUB „CENTRUM” SPÓŁDZIELNI MIESZKANIOWEJ

R. IX: 2011

Nr 11 (280)

Data odczytu: 23.3.2011

Data wydania: 23.3.2011

841 spotkanie

Mikołaj Żeżyński

Cmentarze wojskowe w Grudziądzu

Z chwilą powstania w Grudziądzu twierdzy, zaistniała potrzeba założenia cmentarza będącego miejscem wiecznego spoczynku zarówno dla żołnierzy stacjonujących w cytadeli, jak i jeńców więzionych w jej kazamatach. Powstałe wkrótce cmentarze stały się miejscem pochówku również żołnierzy biorących udział w licznych zmaganiach wojennych na terenie Grudziądza i okolic. I tak jak nierozdzielnie z historią miasta związana jest cytadela i wojsko, tak nieodłącznym elementem grudziądzkiego garnizonu stały się cmentarze wojskowe.

Na Górze Garnizonowej w Grudziądzu znajdowały się trzy cmentarze (nie wliczając w to cmentarzy znajdujących się na terenie cytadeli). Dwa z nich istnieją do dziś. Najstarszym jest obecny cmentarz garnizonowy, którego powstanie związane jest z budową w Grudziądzu twierdzy, a ściślej z obsadzeniem jej wojskiem. Początkowo zmarłych na cytadeli żołnierzy grzebano najprawdopodobniej bezpośrednio w fortecnych fosach. Taki los spotkał zapewne np. około siedmiuset żołnierzy poległych podczas oblężenia grudziądzkiej cytadeli w latach 1806-1807.

Prawdopodobnie dopiero po blokadzie twierdzy (między czerwcem a grudniem 1807 roku) u stóp cytadeli wytyczono teren pod założenie cmentarza wojskowego, zwanego dziś Garnizonowym, który pojawia się na mapie z końca 1807 roku.

Cmentarz Garnizonowy, nazywany również górnym, górnym garnizonowym albo górnym fortecznym zlokalizowany jest przy ulicy 18. Pułku Ułanów Pomorskich. Jego powierzchnia według danych z 1941 roku wynosiła około 18200 m². W pierwszym okresie grzebano tam zmarłych żołnierzy garnizonu grudziądzkiego wyznania ewangelickiego i katolickiego.

W 1864 r. na cytadeli przebywali jeńcy duńscy, którzy dostali się do niewoli po bitwie pod Dybbøl podczas wojny duńsko-pruskiej. Duńczycy, którzy zmarli, prawdopodobnie byli chowani na Cmentarzu Garnizonowym, o czym świadczyć może płyta nagrobna przewieziona z Cmentarza na dziedziniec Muzeum w latach 60. XX wieku i znajdująca się tam do dziś. Zawiera ona nazwiska dwóch zmarłych żołnierzy: Nilsa Hansena Veilbye, który zmarł 3 czerwca 1864 roku oraz Sorena Petera Petersena, zmarłego 18 kwietnia 1864 roku.

Podczas pierwszej i drugiej wojny światowej Cmentarz Garnizonowy stanowił miejsce pochówku żołnierzy niemieckich zmarłych w grudziądzkich szpitalach. W latach 1920-1921 na cmentarzu grzebano polskich żołnierzy uczestników wojny polsko-bolszewickiej, którzy zmarli w grudziądzkich szpitalach wskutek chorób oraz ran odniesionych w walkach roku 1920. Grudziądz podczas tej wojny stanowił końcowy etap osi ewakuacji z frontu w północnej Polsce. Tutaj zatrzymały się ewakuowane z Grodna i Wilna lazarety wojskowe, przepełnione chorymi i rannymi, z których wielu zmarło. Kwatery, w których spoczywali ci

żołnierze znajdowały się w północnej części cmentarza. Mogiły te zostały mocno zniszczone podczas II wojny światowej.

Po wojnie oczyszczono teren z uszkodzonych nagrobków, równocześnie usunięto pozostałe mogiły, a teren splantowano. W 1996 r. na ich miejscu usypano ziemny kopczyk, obłożony płytami i kostką granitową, na którym umieszczono tablicę o treści: „Pamięci oficerów i żołnierzy uczestników wojny polsko-bolszewickiej 1920-1921 zmarłych w grudziądzkich szpitalach - Grudziądzanie A.D. 1996". 10 listopada 2010 dokonano uroczystego odsłonięcia tablicy upamiętniającej nazwiska 158 żołnierzy, którzy trafili do grudziądzkiego szpitala i następnie zmarli z powodu chorób lub obrażeń. Tablica uwzględnia imię, nazwisko, stopień wojskowy, przynależność do określonej jednostki podczas wojny oraz datę śmierci danego żołnierza.

Po utworzeniu Parafii Wojskowej na cmentarzu grzebano zmarłych oficerów garnizonu oraz członków rodzin wojskowych. Swoje miejsce wiecznego spoczynku znaleźli tu m.in.:

– **gen. dyw. Stefan Kasprzycki de Castelnedolo** (25 XII 1870, Czerniowce - 26 II 1936, Otwock) – absolwent szkoły oficerów kawalerii w austriackiej Akademii Wojskowej w Wiener Neustadt. Mianowany podporucznikiem w 1891, służył zawodowo w armii austriackiej. W 1913 ukończył Wyższą Szkołę Wojenną i awansował na majora. 23 października 1918 objął dowództwo 11 Pułku Ułanów. 12 lipca 1919 przyjęty został do Wojska Polskiego, w stopniu pułkownika. Od sierpnia 1920 współorganizator i pierwszy komendant Centralnej Szkoły Jazdy (późniejszego Centrum Wyszkożenia Kawalerii) w Grudziądzu. Wniósł ogromny wkład w rozwój tej placówki, za co został odznaczony Orderem Polonia Restituta. 1 grudnia 1924 Prezydent RP awansował go na generała dywizji. Z dniem 30 kwietnia 1927 został przedwcześnie przeniesiony w stan spoczynku. Zmarł 26 listopada 1936 w Otwocku. Został pochowany na Cmentarzu Garnizonowym w Grudziądzu.

– **gen. dyw. Stanisław Pruszyński** (8 IX 1857, Paryż – 2 XI 1929, Grudziądz) – marszałek polny porucznik Cesarskiej i Królewskiej Armii, generał dywizji Wojska Polskiego. Do 1918 oficer armii austriackiej (od 1914 r. - generał major). W 1885 ukończył Szkołę Sztabu Generalnego we Wiedniu. W kwietniu 1913 mianowany dowódcą 17 Brygady Kawalerii, dowodził nią podczas I wojny światowej. 10 kwietnia 1915 powierzono mu pełnienie obowiązków dowódcy 2 Dywizji Kawalerii na froncie rosyjskim, którą dowodził z powodzeniem do 11 listopada 1915.

14 października 1916 objął funkcję gubernatora twierdzy Zamość. 16 lipca 1919 przyjęty został do Wojska Polskiego i wyznaczony na stanowisko dowódcy Okręgu Etapów „Wołkowysk”. Był m.in. dowódcą 8. Dywizji Strzelców w armii gen. Józefa Hallera. W chwili powrotu Pomorza do macierzy dowodził specjalną operacyjną Grupą Taktyczną Frontu Pomorskiego, która zajęła Grudziądz 23 stycznia 1920 roku. Po przejściu w stan spoczynku w 1921 r., jako generał dywizji mieszkał w Grudziądzu przy ul. A. Mickiewicza 18. Tutaj zmarł i pochowany został na Cmentarzu Garnizonowym.

– **Jan Cholewicz** (23 III 1845 – 20 III 1922) – mistrz szewski i powstaniec z 1863 roku, który w wieku osiemnastu lat przedostał się na teren zaboru rosyjskiego i wstąpił jako partyzant do oddziału powstańczego por. Stankiewicza. Wziął udział w powstaniu styczniowym, podczas którego dostał się do niewoli i został zesłany na Syberię. Po kilku latach udało mu się uciec z zesłania. Zamieszkał w Toruniu, gdzie przez 20 lat pracował jako szewc. Pod koniec XIX wieku osiedlił się w Grudziądzu. Pracował w fabryce obuwia Heinricha Pennera. Był ogólnie znaną i szanowaną w mieście osobą. Już po jego śmierci, w dniu 23 stycznia 1930 r. został wpisany przez Radę Miejską do Pocztu Zasłużonych Mieszkańców Grudziądza.

Mieszkał przy ul. Górnotoruńskiej. Jego grób, który został zdewastowany przez Niemców, odrestaurowano w 1982 i ponownie w 2011 roku.

- **Konrad Ładoś** – przedwcześnie zmarły brat Honorowego Obywatela Grudziądza Jana Ładosia, podpułkownika WP (który września 1939 roku brał udział w ciężkich walkach w rejonie Chojnic zakończonych słynną szarżą 1. i 2. szwadronu pod Krojantami) oraz syn Kazimierza Ładosia, dowódcy 16 Pomorskiej Dywizji Piechoty w stopniu generała dywizji, komendanta garnizonu grudziądzkiego.
- kpt Richard Schmid (1849-1881) - Królewsko-Pruski kapitan Artylerii
- Georg Ferdinand von Falkenhayn (1852 – 1887)
- mjr Karol Exner (1875-1923) - związany z Centralną Szkołą Jazdy
- płk. lekarz wet. Stanisław Wagner (1875-1923)
- ppłk. Henryk Sygnański (1873-1933)

Na cmentarzu znajduje się także symboliczne miejsce wiecznego spoczynku zamordowanego 26 XI 1943 r. w Poznaniu dowódcy 1 Kompanii 64 Pomorskiego Pułku Strzelców Murmańskich chor. Józefa Tomaszewskiego (ur. 2 VIII 1889 r.), a także masowy grób, w którym złożono szczątki nieznanymi ofiar Selbstschutzu ekshumowanych w okolicach Białochowa.

Po działaniach wojennych w marcu 1945 roku we wschodniej części cmentarza w zbiorowej mogile pochowano żołnierzy niemieckich poległych w walkach o Grudziądz. W czasie walk roku 1945 w cmentarz górny i dolny trafiły pociski artyleryjskie. Kolejnych zniszczeń dokonali zbieracze złomu dewastujący cmentarz już po wojnie. Zniszczono żelazne elementy okazałych marmurowych i granitowych grobowców. Teren cmentarza uporządkowano podczas wizyty w Polsce Willy Brandta.

Wówczas do Grudziądza przyjechała delegacja niemiecka obejrzyć groby pochowanych w Grudziądzu żołnierzy niemieckich. W tym czasie również wybudowano ogrodzenie. Zgodnie z umową podobnie rząd niemiecki doprowadził do uporządkowania cmentarza zmarłych w niewoli Polaków pod Kolonią. W 1996 r. we wschodniej części cmentarza dokonano ekshumacji ciał niemieckich żołnierzy z okresu II wojny światowej. Zwłoki zostały przeniesione na jeden ze zbiorczych cmentarzy niemieckich w Mławce.

Zachowane są na cmentarzu granice pierwotnego układu przestrzennego z podziałem alejowo-kwaterowym na 7 kwater. Nagrobki i mogiły orientowane. Na terenie cmentarza występuje około stuletni drzewostan: lipy, kasztanowce, jesiony, platany kloniaste, sosny i graby. Teren został ogrodzony siatką stalową o łącznej długości 1155 m². Brama z II poł. XIX wieku. Cmentarz zamknięty dla pochówków po 1945 roku. Na nekropolii zachowało się wiele różnego typu nagrobków, steli, kolumn, płyt (często z elementami charakterystycznymi dla ewangelickich nekropolii), a także 7 grobowców z metalowymi ogrodzeniami, niestety już mocno zniszczonych. Większość zachowanych nagrobków z okresu międzywojennego, nie licząc sprzed I wojny światowej. Najstarsze natomiast pochodzą z końca XIX wieku, a nawet lat. 60 XIX wieku.

Drugim cmentarzem wojskowym jaki powstał poza obrębem cytadeli był nieistniejący dziś już **Cmentarz Wojskowy**, zwany „francuskim” albo garnizonowym dolnym. Zlokalizowany był on przy ulicy Zawiszy Czarnego, w zagłębieniu terenu za cmentarzem górnym. Data jego powstania jest trudna do ustalenia. Prawdopodobnie powstał w II połowie XIX wieku. W latach 20. nazywany był cmentarzem „starym dolnym” co może przemawiać za faktem, iż pierwotnie mógł stanowić najstarszą część cmentarza garnizonowego.

Cmentarz dolny wraz z cmentarzem garnizonowym górnym często traktowane były jako jedna nekropolia zwana cmentarzem fortecznym.

Cmentarz dolny był cmentarzem jenieckim. Przede wszystkim grzebano tam zmarłych w wyniku odniesionych ran i chorób jeńców z wojny francusko-pruskiej lat 1870 – 1871. Stąd funkcjonująca nazwa „francuski”. Tych żołnierzy spoczywało tam najwięcej. Wcześniej cho-

wano na cmentarzu także żołnierzy kilku innych narodowości więzionych w kazamatach cytadeli, np. jeńców z wojen z Danią w 1864 r. oraz Austrią w 1866 r. (tzw. wojna siedmioletnia). Teren twierdzy był bowiem miejscem obozów jenieckich dla żołnierzy duńskich, austriackich i francuskich wziętych do niewoli podczas wszystkich wymienionych wyżej zwycięskich dla Prus wojen. Wysoka umieralność tychże jeńców sprawiła, że władze wojskowe twierdzy wyznaczyły odrębne miejsca grzebalne dla zmarłych żołnierzy. W cytadeli w 1864 roku od kwietnia do sierpnia przebywało przeszło 350 jeńców duńskich, natomiast w 1866 roku od czerwca do września około 700 Austriaków. Wśród pochowanych żołnierzy wojny austriacko - pruskiej znajdowało się wielu Polaków pochodzących z Galicji o czym podobno świadczyły napisy z polskimi imionami i nazwiskami na mogiłach.

Podczas I wojny światowej u stóp cmentarza górnego grzebano również zmarłych w wyniku odniesionych ran lub chorób żołnierzy niemieckich z miejscowego szpitala wojskowego. Na grobach umieszczano tabliczki w formie żelaznych krzyży, a wśród nich stał pamiątkowy obelisk. Podobno gdzieś wśród tych żołnierzy spoczywał wnuk marszałka Hindenburga. Cmentarz został zlikwidowany w 1976 roku i obecnie nie ma po nim śladu. Jediną pozostałością po tej nieistniejącej już nekropolii jest płyta z inskrypcją znajdująca się obecnie na dziedzińcu grudziądzkiego Muzeum.

Może ona pochodzić z pomnika jaki dla uczczenia pamięci zmarłych Francuzów wystawili na cmentarzu ich rodacy. Na płycie widnieje cytat z Biblii: „Et nunc meliorem patriam appetunt” (A teraz podążają do lepszej ojczyzny). Cmentarz, na którym znajdowało się kilkaset mogił był zapewne swego rodzaju przeglądem europejskich zmagani wojennych tamtej epoki.

Cmentarz Wojenny (garnizonowy i parafii wojskowej). Trzeci z kolei cmentarz wojskowy znajdujący się na Górze Garnizonowej. Położony przy ulicy 18. Pułku Ułanów Pomorskich, o powierzchni 8200 m², jeden z dwóch istniejących do dzisiaj. Od początku był to cmentarz wielowyznaniowy. Z chwilą utworzenia po 1920 roku osobnej parafii garnizonu grudziądzkiego założono w 1923 r. również nowy polski cmentarz zwany Cmentarzem Parafii Garnizonowej. Cmentarz ten powstał z inicjatywy proboszcza parafii wojskowej ks. ppłk. dr. Władysława Łęgi dla żołnierzy garnizonu grudziądzkiego i ich rodzin.

Obecnie na Cmentarzu Wojennym znajdują się groby żołnierzy polskich zmarłych w okresie międzywojennym, kwatery jeńców alianckich zmarłych w Grudziądzu w latach 1940-1945, duża kwatera żołnierzy radzieckich, a także nieoznaczone miejsce spoczynku żołnierzy niemieckich. W okresie międzywojennym na Cmentarzu chowano głównie zmarłych żołnierzy grudziądzkiego garnizonu. Z lat 20. zachowały się długie rzędy jednakowych nagrobków oznaczonych krzyżami i metalowymi tabliczkami. Łącznie w 11 rzędach znajduje się 285 takich mogił.

Są to groby żołnierzy polskich zmarłych w okresie międzywojennym w grudziądzkim lazarecie. Wśród nich żołnierze różnych jednostek - wielu ułanów, strzelców piechoty, ale także np. marynarze.

Część podobnych nagrobków uległa zniszczeniu podczas działań wojennych w 1945 roku, stąd brak dziś ciągłości w numeracji mogił. Po II wojnie światowej cmentarz zmienił się w wielonarodową nekropolię.

Po zakończeniu działań wojennych w masowych grobach złożono bowiem zwłoki jeńców alianckich więzionych przez hitlerowców na cytadeli i w więzieniu.

Na wspólnej mogile we wschodniej części cmentarza znajduje się obecnie nagrobek w postaci szeregu płyt z tablicą opatrzoną inskrypcją: „Poległym za wolność naszą i waszą żołnierzom alianckim wieczna cześć i chwała”.

W północnej części cmentarza w osobnej kwaterze w oznaczonych grobach złożono jak podają źródła co najmniej 754 żołnierzy radzieckich poległych w walkach o Grudziądz w 1945 roku oraz ekshumowanych z innych terenów, z czego 107 pochowanych zostało w pojedynczych mogiłach opatrzonych tabliczkami, a pozostała część złożona została w 6 mogiłach zbiorowych. Byli to żołnierze 37 Dywizji Piechoty Gwardyjskiej oraz 142 DP i innych jednostek 98 korpusu 70 armii 2 Frontu Białoruskiego, którzy polegli w okresie od 15 lutego do 6 marca 1945 w walkach toczących się w centrum miasta. W większości jednak byli to żołnierze zmarli w szpitalu polowym na cytadeli już po zakończeniu działań wojennych. (Przyjmuje się, że żołnierze radzieccy polegli w walkach w południowej części miasta spoczywają na cmentarzu wojennym w Pieńkach Królewskich, natomiast polegli na północno-wschodnich obrzeżach Grudziądza pochowani zostali na cmentarzu w Świerkocinie). Wśród mogił żołnierzy radzieckich w grudniu 1945 roku wzniesiono obelisk w formie cokołu zwieńczonego czerwoną gwiazdą z tablicą o treści: „Cześć poległym bohaterom Armii Czerwonej. Grudziądz 1945”.

Na terenie cmentarza znajdują się jeszcze drugi pomnik poświęcony żołnierzom radzieckim także z dwujęzycznym napisem o treści: „Cześć bohaterom Armii Czerwonej poległym we wspólnej walce o wolność, niepodległość narodu polskiego. Miasto Grudziądz 6 III 1945”. Pomnik ten funkcjonujący pod nazwą Pomnik Wdzięczności znajdował się początkowo na Placu Wolności (obecnie Niepodległości) skąd w 1993 został przeniesiony na Cmentarz Wojenny. Południowa część cmentarza kryje z kolei masowy grób poległych żołnierzy niemieckich w 1945 roku (teren nieoznaczony, zapadły), których szczątki zostały odnalezione po zakończeniu działań wojennych. Dokładne liczby oraz dane na temat pochowanych na cmentarzu żołnierzy rosyjskich, niemieckich oraz alianckich są dziś trudne do ustalenia.

Osobny temat stanowią **cmentarze istniejące na cytadeli**. Na jej terenie znajdowały się przynajmniej dwa niemieckie cmentarze polowe. Pierwszy założono przed 26 stycznia 1945 roku. Powstał z rozkazu niemieckiej Komendy Placu, w suchej fosie przed III bastionem i funkcjonował do kapitulacji niemieckiego garnizonu 6 marca 1945 r. Pochowani tam żołnierze spoczywali w pojedynczych mogiłach oznaczonych drewnianymi krzyżami. Pierwszymi pochowanymi na tym cmentarzu byli żołnierze polegli w czasie walk 26 i 27 stycznia 1945 roku na podejściach do miasta, m.in: porucznik von Büllow, szef 3 kompanii 12. Batalionu Pionierów oraz oficer Anton Bayer z 2. lub 3. kompanii 12. Batalionu Pionierów, którzy polegli podczas pierwszego ataku rosyjskiego na Grudziądz w rejonie Węgrowa. Po kapitulacji garnizonu twierdzy na tym cmentarzu grzebani byli zmarli w Jenieckim Szpitalu Wojennym. Cmentarz istniał jeszcze pod koniec czerwca 1945 roku, natomiast obecnie nie ma po nim śladu. W 1996 r. w trakcie prac ekshumacyjnych odnaleziono ponad 900 ciał poległych i zmarłych żołnierzy niemieckich.

Ich szczątki zostały przeniesione na jeden ze zbiorowych cmentarzy wojennych.

Kolejny cmentarz na terenie cytadeli zlokalizowany był w suchej fosie pomiędzy IV a V bastionem.

Chowani tam byli głównie żołnierze niemieccy z garnizonu Hel, którzy trafili do Grudziądza podczas przemarszu z Helu do obozu jenieckiego w Toruniu.

W cytadeli, gdzie przebywali na przełomie maja i czerwca 1945 roku, przechodzili selekcję prowadzoną przez oficerów NKWD. Nie wiemy gdzie pochowano wielu (spośród ok. 20 000 jeńców) zmarłych wówczas żołnierzy. Nie ma pewności również co do miejsca pochówku żołnierzy radzieckich przebywających w niewoli niemieckiej na terenie cytadeli (zmarła większość z ok. 120 żołnierzy).

Zatem wiele miejsc pochówków na terenie cytadeli pozostaje do dziś nierozpoznanych. Niemal pewne jednak jest, że w suchej fosie na całej długości znajdują się pochówki żołnierzy z różnych okresów, zwłaszcza sprzed roku 1807.

To w fosach bowiem chowano szeregowych, a czasami także podoficerów, przy czym nie tworzono żadnej dokumentacji. Identyfikacja pochowanych jest w tej chwili niemożliwa.

Podobnie jak w samej cytadeli, tak i w jej okolicach z całą pewnością istnieje wiele bliżej nie zlokalizowanych miejsc pochówków. Nie wiadomo np. gdzie zostali pochowani polscy żołnierze z powstania listopadowego, którzy byli więzieni w kazamatach cytadeli w latach 1832 – 1833. Pogrzebano ich, w liczbie co najmniej pięciu, gdzieś „poza obrębem cytadeli”. Polscy kantoniści (przymusowi poborowi z anektowanych ziem) byli także w załodze twierdzy podczas oblężenia w 1807 roku. Zginęło i zmarło wtedy wskutek chorób zakaźnych około pięciuset żołnierzy pruskich, z czego jedną trzecią stanowili Polacy. Dla uczczenia ich pamięci stał kiedyś pomnik w rejonie dzisiejszej ulicy ks. Witolda.

W styczniu i lutym 1945 (26.01-6.03) w okolicach Grudziądza poległo wg różnych danych od ok. 1500 - 3000 żołnierzy radzieckich i około 2 - 4 tysięcy żołnierzy niemieckich. Spośród tych ostatnich zdecydowana większość nie spoczywa na żadnych cmentarzach wojennych.

Być może w przyszłości uda się zlokalizować niektóre nieznane nam dziś miejsca pochówków - najprawdopodobniej jednak wiele z nich nigdy nie zostanie rozpoznanych.

Cmentarze wojenne Grudziądza stanowią odzwierciedlenie historii militarnej miasta. Spoczywają na nich przedstawiciele wielu narodów: Polacy, Rosjanie, Niemcy, Francuzi, Austriacy, Duńczycy oraz bliżej nieznani z pochodzenia żołnierze wojsk alianckich, a więc uczestnicy kilkunastu konfliktów zbrojnych toczących się na naszym terenie na przestrzeni ostatnich dwustu lat, począwszy od blokady twierdzy w 1807 roku poprzez wojny francusko-pruską, prusko-austriacką, wojnę duńską, aż po I wojnę światową i wojnę polsko-bolszewicką, a skończywszy na II wojnie światowej.

*„Ojczyzna to ziemia i groby.
Narody tracąc pamięć, tracą życie.”*

Honorowy Obywatel Grudziądza
marszałek Ferdinand Foch
(1851-1929)

Bibliografia:

- Brzostowski E., Chmielewski E., *Cmentarze grudziądzkie (zarys dziejów)*, Grudziądz, PTTK, 1993
- Franczak J., Grabowski W., Nowiński P., Żebrowski M., *Twierdza Grudziądz*, Wyd. Kalamarski, 2010
- Krzyś J., *Militarna przeszłość Grudziądza*, Fundacja na Rzecz Tradycji Jazdy Polskiej, Grudziądz, 2002.
- Orłowicz M., *Ilustrowany przewodnik po województwie pomorskim*, Lwów – Warszawa, 1924
- Żebrowski M., *Żołnierskie groby na grudziądzkich cmentarzach*, Kurier Grudziądzki, 2007
- Żebrowski M., *Cytadela grudziądzka*, w: „Kujawy i Pomorze”, Nr 2 (2), 2006
- Baza Cmentarzy Wojennych, Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa
- Akta Cmentarza Wojennego oraz Garnizonowego, Urząd Miasta w Grudziądzu
- Karty Cmentarza, Urząd Ochrony Zabytków w Toruniu
(L.B.S.)

Redakcja: Tadeusz Rauchfleisz, KMDG. Logo KMDG wykonał Grzegorz Rygielski.